

ALGUNS ASPECTES DEL DESENVOLUPAMENT DE L'HÀBITAT ORGANITZAT A L'ÀREA IBÈRICA

Pierre Moret

La qüestió de l'hàbitat és de les més complexes que es plantegen als arqueòlegs, atesa la diversitat d'àrees d'activitat que cobreix i tenint en compte que totes són essencials per a la seva comprensió: tecnologia, arquitectura, urbanisme, economia, pràctiques religioses, organització social, organització del territori. Seria massa pretenció presentar-ne, en poques pàgines, una visió global. Limitaré, doncs, la meua contribució a algunes observacions sobre els aspectes que m'han semblat més reveladors de l'especificitat ibèrica en matèria d'hàbitat, insistint en les troballes més recents de la recerca arqueològica¹. El territori ibèric serà presentat en el vessant més ampli, del Llenguadoc occidental al sud-oest de la Península, passant per Catalunya, el Baix Aragó, Llevant i Andalusia.

La casa ibèrica: materials i planta

Entre els segles V i II aC, de l'Aude al Guadiana la casa ibèrica es presenta sota un aspecte molt homogeni. La planta és sempre quadrangular; el mode de construcció és gairebé sempre mixt i s'associen murs en sòcol de pedra i les superestructures de tova. Cal interrogar-se sobre l'origen d'aquests trets tan característics de l'arquitectura domèstica ibèrica. Des d'una òptica general, s'han de tenir en compte dos paràmetres: les tradicions indígenes, que es remunten a l'Edat del Bronze, i les influències mediterrànies orientals. De totes maneres, no sembla que aquestes darreres hagin estat tan determinants com es pensava, més aviat sembla que van donar un impuls secundari a un fenomen que estava ja començant.

L'exemple de la tècnica de la tova² és, des d'aquest punt de vista, particularment aclaridor. Estem sorpresos sobretot pel brusc desenvolupament d'aquesta tècnica de construcció al principi de l'Edat del Ferro, en el moment precís en què van donar-se les primeres influències orientals en el mobiliari metàl·lic i en la ceràmica. Això ha fet que molts autors,

principalment del Llenguadoc, hagin presentat el maó cru com un element manllevat al món mediterrani oriental (NICKELS, 1989, 81; PY, 1990, 90). Però el problema no es pot presentar en termes tan senzills. No s'ha d'oblidar que la tècnica del *maó cru* ha conegut a la península Ibèrica desenvolupaments molt més antics, almenys des del Calcolític. Les proves de la utilització de la tova durant el III mil·lenni es van recollir en el jaciment arqueològic del Cerro de la Virgen (Orce, Granada), on la muralla i les cases tenien una elevació de maons crus perfectament conservats. Dos jaciments calcolítics de Portugal, Monte da Tumba i Zambujal, forneixen elements similars (sobre aquest punt, vegeu MORET, 1991, 25).

És veritat que els índexs d'una utilització de la tova desapareixen gairebé completament en el segon mil·lenni. Una revisió de les excavacions realitzades en jaciments de l'Edat del Bronze del sud de la Península, principalment de l'àrea argàrica, aportaria sens dubte la prova que el record dels processos de construcció en terra elaborats alguns segles abans no s'haurien esborrat del tot. Però no es pot dubtar que la tècnica de la tova va tenir en aquest moment un llarg eclipsi. Com explicar, en aquestes condicions, l'espectacular revifalla de l'arquitectura en tova al principi de l'Edat del Ferro? Si no es tracta d'un manlleu, caldria pensar en un estímul oriental? Vegem primer quines són les dades arqueològiques de què disposem. Des del segle VIII i del Guadalquivir al Segura, la tova és present en un nombre important de jaciments d'hàbitat, principalment a Carmona (CARDENETE et al., 1991, 572), al Castellar de Librilla (ROSSALA, 1989, 164), al Cerro del Real i a Los Saladares. Una mica més tard, entre els segles VIII i VII, la tova apareix a la vall de l'Ebre, al Tossal del Molinet (JUNYENT, 1989, 100), al Puig Roig (GENERA, 1987), a la Loma de los Brunos i al Cabezo de Monleón.

Una primera constatació s'imposa: en cap d'aquests jaciments no es pot trobar una influència oriental directa. Tant a Andalusia com al Nord-Est, sembla que la utilització de la tova *precedeix* els primers contactes colonials. A Los Saladares, les cases construïdes en tova es destrueixen

abans de l'aparició de les primeres importacions fenícies. E. Junyent (1989, 100) observa que al Baix Segre la utilització de la tova es pot documentar un segle abans de les primeres importacions o de les primeres imitacions de ceràmica oriental. Semblantment, al Baix Aragó, on l'aparició de la tova és molt precoç. És sorprenent constatar que la major part de les datacions més antigues corresponen a jaciments que es troben més d'un centenar de quilòmetres lluny del litoral.

L'espectacular desenvolupament de les construccions en tova a partir del Bronze final no pot, doncs, relacionar-se —almenys directament— amb la colonització fenícia. Però malauradament no és possible, en l'estat actual dels nostres coneixements, de remuntar gaire més amunt: la documentació que fa referència al Bronze tardà i a les primeres fases del Bronze final és encara massa fragmentària. En particular, voldríem veure confirmada la presència de toves en el jaciment de La Cuesta del Negro (Purullena, Granada) a la fase de construcció que correspon a «l'horitzó Cogotas I». Seria, doncs, prematur pronunciar-se entre la hipòtesi d'una tradició indígena que mai no hauria acabat de mantenir-se i la hipòtesi d'una veritable recreació del procediment, independentment de qualsevol model anterior o exterior, en favor de trastorns culturals que hom identifica una mica per tot cap al final de l'Edat del Bronze.

Aquesta segona eventualitat no ha d'ésser subestimada. La tova és una tècnica simple, que necessita un mínim d'equipament i eines, que pot haver aparegut d'una manera independent en molts llocs i en molts moments. Sabem, per agafar un exemple llunyà, que la tova era correntment utilitzada al Perú, més o menys un mil·lenni abans de l'arribada dels espanyols (CAVATRUNCI, 1991, 356), i que la composició, el mode de preparació, és a dir, els mòduls, amb prou feines es diferenciaven en aquestes regions del que es coneixia en el vell món. Tenint en compte l'aïllament total del continent americà, és necessari admetre una «generació espontània» de la tècnica pre-incaica de la tova. Aquest exemple ens incita a considerar amb molta prudència el cas de la Península Ibèrica, on es barregen supervivències, dinàmiques internes i influències externes, sense que sempre sigui possible de separar allò que pertoca a unes del que pertoca a les altres.

L'evolució de la planta de les cases mostra la mateixa complexitat. La primera fase d'aquesta evolució cobreix el Bronze final i l'inici de la primera Edat del Ferro; és un període confús, efervescent d'experimentacions i d'influències barrejades, durant el qual apareixen en competència estructures curvilínies i quadrangulars, aïllades o agregades, unicel·lulars o de peces múltiples. A les regions meridionals, la cabana rodona o oval subsisteix al Bronze final com un fenomen residual, més sovint en hàbitats precaris, per exemple en el jaciment miner de Sant Bartolomé (Almonte, Huelva), però també en aglomeracions permanents, com ara el Cerro de la Encina (Monachil, Granada), el Cerro de los Infantes (Pinos Puente, Granada) o a les primeres fases de Peña Negra (Crevillent, Alacant). Al mateix temps, des del

segle VIII la casa quadrangular apareix ben implantada al Sud-Est, en jaciments com ara Los Saladares d'Orihuela i el Castellar de Librilla (ROS SALA, 1989). El sondeig E del jaciment de Peña Negra presenta una seqüència remarcable de fases de construccions, que il·lustra bé els tempteigs de l'arquitectura domèstica pre-ibèrica. Les cabanes circulars dels segles IX i VIII esdevenen, des de la fi del segle VIII, grans cases oblongues, la planta de les quals serà, durant dos segles, alternativament absidal i aproximadament rectangular (GONZÁLEZ PRATS, 1989, 472-473).

Farem notar de pas la gran semblança entre la planta de les cases absidals de Peña Negra i la de la famosa casa A de La Monédière (Bessan, Hérault), datada del darrer terç del s. VI, en la qual André Nickels trobava un «caràcter indiscutiblement grec» (NICKELS, 1989, 81). Aquesta atribució hauria de ser, avui en dia, refusada. B. Dedet ha demostrat que aquesta forma absidal no era pròpia dels llocs costaners hel·lenitzats, ja que la retrobem lluny a l'interior, en un context indígena, a Gailhan en el Gard (DEDET, 1990). Es tracta sense cap dubte d'una tradició anterior a l'Edat del Ferro, difosa a tota la conca mediterrània occidental. Quant a les toves de la casa A de La Monédière, més que veure-hi el fruit d'una influència grega, ens demanem si no es tracta d'un origen ibèric: oblidem massa sovint, en efecte, que durant la fase anomenada «de les cases gregues», les gerres de tipus ibèric representen a La Monédière el 43% del material ceràmic no amfòric (NICKELS, 1989, 114).

Seguidament, a partir de la meitat del segle VI, el procés d'iberització portarà, a la majoria de les regions, cap a la fixació de dos tipus principals, tots dos remarcablement estables. El primer tipus és el de la casa quadrangular de planta complexa, que comporta nombroses habitacions, entre les quals es reparteixen les tasques domèstiques, generalment distribuïdes al voltant d'un vestíbul o d'un pati a l'aire lliure. Es troba generalment a les regions meridionals, principalment a Tejada la Vieja (Escacena del Campo, Huelva) al segle V (FERNÁNDEZ JURADO et al., 1991), a Puente Tablas (Jaén) als segles V i IV (RUIZ i MOLINOS, 1993, 152-154) i a El Oral (San Fulgencio, Alicante) cap al 500 (ABAD i SALA, 1993). És molt més difícil de trobar a l'Est i al Nord-Est. A Catalunya, les úniques cases ibèriques amb planta complexa ben documentades són les d'Alorda Park (Calafell), del segle IV, que presenten fins a cinc habitacions connectades entre elles (SANMARTÍ i SANTACANA, 1992). La casa complexa és desconeguda al Llenguadoc occidental abans del segle II, exceptuant el jaciment profundament hel·lenitzat de Beziers, l'antiga Baetarra, en els nivells del segle V (excavacions recents de Daniela Ugolini). L'origen d'aquest tipus és certament mediterrani; deu molt a les influències orientals, primer fenícies i després gregues.

El segon tipus, més elemental, és una característica de l'hàbitat indígena de l'Est i del Nord-Est de la península Ibèrica. Es tracta d'una casa rectangular, sovint molt allargassada, generalment dividida per un envà transversal en dues cambres de dimensions diferents. Sobre aquest tema no

m'estendré més, ja que ha estat recentment objecte d'un estudi molt important (RUIZ ZAPATERO et al., 1986). Una observació només: no crec que l'aparició d'aquest tipus de casa rectangular a la vall de l'Ebre es pugui atribuir «al establecimiento de gentes de Campos de Umas» (ibid., p. 97). No es veuen clarament els models de l'altra banda dels Pirineus que podrien ésser utilitzats per sostenir aquesta tesi; en canvi, algunes semblances —que poden ser el resultat d'una simple convergència— poden ser observades amb les cases del Bronze final de l'Europa temperada, però es constata també que les tècniques de construcció són sempre diferents i que és molt rar trobar a l'Europa temperada cases que estiguin adossades les unes a les altres, com és ara el cas de tota la vall de l'Ebre (AUDOUZE i BUCHSENSCHUTZ, 1989, 269-276). Però el que falla més en aquesta tesi són els lligams immediats, al Llenguadoc o a l'Aquitània: en aquestes regions, res no permet de suposar l'existència, en el Bronze final, de formes d'hàbitat agrupat comparables a les que es desenvolupen en el mateix moment al sud dels Pirineus. Em sembla preferible pensar en una dinàmica indígena, a partir del nucli del Baix Aragó, on les cabanes quadrangulars amb sòcol de pedra estan assenyalades, des del Bronze mitjà, en el jaciment de Cabezo del Cuervo a Alcanyis (VICENTE, 1982).

L'aparició de l'hàbitat agrupat

Pel que fa a l'aparició d'un hàbitat agrupat i fortificat, es poden definir quatre grans àrees regionals: la tartèssica, la llewantina, la catalana i la llenguadociana.

A la zona tartèssica (presa en el sentit més ampli, és a dir, del Sud-Oest fins al Baix Segura), apareixen a partir del Bronze final grans aglomeracions fortificades. En una primera fase, fins al principi del període orientaltzant (segle VII), les unitats d'habitació estan disperses, sense ordre aparent, a l'interior de la fortificació. Estan constituïdes per cabanes ovalades, absidals o aproximadament rectangulars, construïdes amb materials peribles i sovint amb una base de pedra. D'oest a est, citarem els jaciments de Corôa do Frade (Valverde, Evora), Carmona (Sevilla), Castillo de Alcorrín (Manilva, Màlaga) (VILLASECA i GARRIDO, 1991), Puente Tablas (Jaén), Cerro de Cabezuelos (Úbeda, Jaén), Peñón de la Reina (Alboloduy, Almeria), El Castellón (Hellín, Albacete) (LÓPEZ PRECIOSO, 1993) i a l'extrem oriental de l'àrea tartèssica, Peña Negra. En una segona fase, l'hàbitat s'organitza en illes de cases, es densifica i es recolza a la muralla; una xarxa de carrers separa els blocs de cases, el traçat de les quals es regeix per l'orientació del recinte. Les cases són des d'ara quadrangulars i es componen sistemàticament d'un sòcol de pedra i una elevació de toves. Aquest nou esquema, molt estructurat, s'elabora al segle VI però no assolirà la màxima extensió fins als segles V i IV, en particular en els grans *oppida* de l'Andalusia turdetana i bastetana. Tres excavacions recents, que ja hem mencionat quan feiem re-

ferència a la casa complexa, n'han ressaltat la importància: Tejada la Vieja, Puente Tablas i El Oral. El paper de l'impacte fenici té molt de pes en l'aparició d'aquest urbanisme de tipus mediterrani, tant a la vall del Guadalquivir com al Baix Segura.

A Llevant, entre els rius Segura i Ebre, on les tradicions indígenes resten com a dominants, l'evolució és menys espectacular. Tres tipus d'hàbitat agrupat hi coexisteixen:

1) L'hàbitat no organitzat. Les cases, no contigües, es dispersen sense ordre aparent a l'interior del recinte i es reserven grans superfícies de terreny sense edificar entre les cases i la muralla, de manera que l'hàbitat es troba deslligat de la fortificació. Aquest esquema ha estat observat a la segona Edat del Ferro en els jaciments valencians de Covalta (Albaida), Meca (Ayora) i La Bastida (Mogente), encara que en aquest darrer jaciment algunes cases tendeixen a agrupar-se en illes coherents. És interessant de constatar que tots aquests recintes estan situats en zones muntanyoses, i relativament lluny de la costa. Ens podem preguntar, doncs, si no es tracta d'una forma arcaica d'organització de l'hàbitat, d'un fenomen residual que subsisteix a mitjan primer mil·lenni en les zones marginals, on les tradicions heretades de l'Edat del Bronze s'haurien mantingut molt de temps.

2) El poblat tancat (= *village clos*). He donat aquest nom (MORET, 1994) al tipus d'hàbitat que domina sobretot al nord de la província de València i a la vora esquerra de l'Ebre; correspon en part al «poblado de calle central» que va ser definit per Bosch i Gimpera. Es tracta d'aglomeracions encimbellades la muralla de les quals està constituïda pel mur de fons de les habitacions, les quals estan adossades les unes a les altres i repartides al voltant d'un espai comunitari central. Les estructures d'hàbitat estan així replegades sobre elles mateixes, i formen un conjunt compacte i solidari. Aquests poblats tancats són, generalment, de dimensions molt petites; la majoria ocupa una superfície inferior a 3.000 m². Podem observar algunes variacions en la planta, en funció del relleu: l'espai central pot prendre, segons els casos, la forma d'un carrer (Puntal dels Llops, El Taratrato, Rochina) o d'una plaça (Zaforas, Cabezo de Monleón, Moleta del Remei). També en funció de les dimensions: només hi ha una filera de cases, al llarg del recinte, quan el poble és molt petit (Puntal dels Llops, Castellet de Bernabé, Moleta del Remei); quan s'engrandeix, pot aparèixer una segona filera, separada de la primera per un carrer paral·lel a la muralla (San Antonio de Calaceite).

Pel que fa a l'origen del poblat tancat, tot ens fa pensar que s'arrela en les tradicions de l'Edat del Bronze. El poblat del Bronze valencià comporta ja gairebé tots els elements del poblat tancat ibèric: emplaçament elevat, dimensions petites, mur perimetral, cases quadrangulars de pedra construïdes contra el mur del recinte. Només falta, a la majoria dels casos, una disposició regular de les cel·lules d'habitació. Es coneixen, d'altra banda, molts casos on el tipus de poblat ibèric succeeix el poblat del Bronze mitjà o tardà, *in situ*. Així, al Puntal dels Llops (Olcou, València) i al Castillarejo de Peñarroya (Llíria, València), els ocupants ibèrics conserva-

ren pràcticament intacta i reocuparen la muralla de l'Edat del Bronze (BONET i MATA, 1991, 30). Però, paradoxalment, el poblat *tancat* apareix força més tard a la província de València, al segle V, mentre que al Baix Aragó està estès des del segle VIII i potser fins i tot des del segle IX, principalment en els jaciments de Cabezo de Monleón, Roquízal del Rullo i Zaforas. Siguin quines siguin les explicacions que es donin a aquest important desfasament, és indubtable que el Baix Aragó i el nord de la regió valenciana formen, des del punt de vista de les formes d'hàbitat, un conjunt molt homogeni.

3) El poblat amb una xarxa vial reguladora. Aquest esquema —comparable al dels *oppida* tartessics— és molt minoritari al Llevant. Es troba en els jaciments majors, com ara Sant Miquel de Lliria, Los Villares de Caudete de las Fuentes i probablement Sagunt, però també en un cert nombre de poblats més modestos, com ara el Puig de la Nau (Benicarló, Castelló) i Alto Chacón (Teruel). L'esquelet del poblat està format per una xarxa de carrers que es creuen gairebé en angle recte; uns, radials a partir del centre del poblat, els altres, concèntrics, paral·lels a la muralla. Aquesta regularitat no ha de ser, però, sobrevalorada. No es pot parlar ni d'un «mòdul teòric» d'origen grec al Puig de la Nau (GUSI i OLIVER, 1989, 86), ni d'un urbanisme «del tipus hipodàmic» a Alto Chacón (ibid., 87). No es pot descartar l'existència d'una planta preconcebuda, però no hi ha res que permeti afirmar que obeeix a regles geomètriques estrictes.

Al Nord-est, al nord de l'Ebre, l'evolució de l'hàbitat és més difícil de copsar en les fases més antigues. En efecte, aquesta regió no posseeix, en matèria d'arquitectura domèstica i defensiva, les tradicions de construcció en pedra que caracteritzen les cultures de l'Edat del Bronze de l'est i del sud de la Península. Les investigacions dels darrers quinze anys han demostrat l'aparició d'un hàbitat a l'aire lliure organitzat i estable des del Bronze final I, a la regió del Segre i del Cinca (SOPENA i RODANÉS, 1992; MONTÓN, 1992) i a la Catalunya interior (JUNYENT, 1989, 97). L'evolució és particularment clara a Masada de Ratón (Fraga, Osca) en els nivells del Bronze final II, on l'annexió de les cases i l'existència de parets mitgeres amb sòcol de pedra prefiguren l'esquema del poblat tancat (RODANÉS, 1991). Finalment, assoleix la forma més perfecta en el petit establiment encimbellat de Genó (Aitona, Lleida), que és, cap al 1100 aC, un autèntic poblat tancat oval amb carrer axial, perfectament ordenat malgrat l'exigüitat dels seus 700 m² (PONS et al., 1989, 34).

Al Nord-est es poden trobar els dos principals tipus d'aglomeració que hem definit per al Llevant:

1) El tipus de poblat tancat es difon a poc a poc gairebé per tot Catalunya, a partir del nucli baix-aragonès en el decurs de l'Edat del Ferro. Els representants més coneguts són Anseresa (Olius), Castellvell (Solsona), Castellruf (Martorelles), Cèllec (Orrius). Aquest tipus dona lloc a dues variants, l'una simplificada, l'altra complexa. La variant simplificada es limita a un grup de cases adossades, sense muralla i sense espai de circulació interior. Caracteritza establiments rurals molt petits de la primera Edat del Ferro,

el més ben conegut dels quals és el Barranc dels Gàfols (Ginestar, la Ribera d'Ebre), construït aproximadament al 600 (BELARTE et al., 1991). La variant elaborada apareix als segles V i IV a les regions costaneres. Es tracta d'un poblat en terrasses. El mòdul de base és el mateix que en el poblat tancat: fileres de cases alineades, amb parets mitgeres; però aquest mòdul es multiplica a l'interior del recinte sobre les terrasses successives. Citem com a exemples Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) i Penya del Moro (Sant Just Desvern).

2) Els poblats amb una xarxa vial reguladora són coneguts en petit nombre. Estan estesos sobretot per la costa, en un context obert a les influències mediterrànies, principalment a Ullastret i, en un grau inferior, a Alorda Park. A la part de l'interior, el Molí d'Espígol (Tornabous) presenta una organització intermèdia entre el poblat tancat (pels barris perifèrics que envolten el recinte) i el poblat amb xarxa vial reguladora (per l'organització ortogonal de les illes de cases intermèdies).

Al Llenguadoc occidental les formes d'hàbitat agrupat són encara més mal conegudes: l'única excavació en extensió a partir de la qual podem treure partit és la de Pech Maho (la d'Ensérune no permet de distingir clarament, sota els nivells dels segles II i I, l'organització de l'*oppidum* pre-romà). L'aparició d'un hàbitat estructurat i agrupat, construït amb material no perible, és relativament tardana. El primer exemple conegut és el de Pech Maho, a la fi del segle VI, on la muralla envoltava des de l'origen les habitacions quadrangulars. Els hàbitats no organitzats resten encara majoritaris fins al 500, tant a les Corberes, a Durban i a Fabrezan (SOLIER, 1992, 351 i 365) com a la depressió de l'Aude, a Cayla de Mailhac (excavacions recents de Michel Passelac). Aquest hàbitat no organitzat subsistirà a la muntanya, en un context d'economia pastoral, fins a la fi de l'Edat del Ferro, com es fa evident en el jaciment fortificat de Lo Lladre, a la Cerdanya (CAMPAJÓ, 1983). D'altra banda, l'hàbitat estructurat es generalitza a partir de mitjan segle V. Aquesta nova fase està ben il·lustrada pel jaciment de Salses (els Pirineus Orientals). A les excavacions recents han aparegut dues illes de cases rectangulars paral·leles amb parets mitgeres, datades aproximadament del 450 (PEZIN, 1992).

Els equipaments col·lectius

Una de les característiques més notables del poblat ibèric és la indiferenciació de les estructures d'hàbitat. Tret de rares excepcions, les unitats d'habitació tenen dimensions si fa no fa idèntiques en tot el poblat, i els equipaments interns són similars. L'expressió monumental és gairebé del tot absent en aquestes aglomeracions. Aquest fet és particularment sorprenent al Llenguadoc on, fins a la segona meitat del segle tercer, no es pot citar ni un sol cas d'espai públic o de monument religiós clarament identificat a l'interior d'un poblat indígena (ARCELIN et al., 1992, 226-227).

Hi ha algunes excepcions, però poc nombroses. Una de les qüestions que ha suscitat aquests darrers anys un dels debats més vius entre els especialistes de l'època ibèrica és la dels «edificis singulars» que hom ha descobert en un petit nombre de jaciments d'hàbitat pre-romans. Temples?, Palaus? O encara, en alguns casos, magatzems? El problema es troba lluny d'ésser solucionat (ALMAGRO i DOMÍNGUEZ, 1988-89, a favor de la tesi del palau). Però, independentment de quina hagi pogut ser llur funció, el que sobretot sorprèn en aquests «edificis singulars» és la mida petita, la simplicitat de la planta i la rusticitat de la construcció, en resum, l'extrema modèstia. El «temple» de Tornabous, per citar un exemple, està ofegat en un bloc de cases del qual no es distingeix, en planta, per les dues bases de pilars que adornen el llindar. Al contrari, els únics edificis realment excepcionals del món ibèric, Cancho Roano i la Illeta dels Banyets, no pertanyen a poblats.

Mancats de monuments públics, tenim espais públics? La pregunta mereix de ser feta perquè, a diferència del Llenguadoc i de la Provença, on es constata, en tots els jaciments excavats en extensió (Illa de Martigues, Entremont, Nages, Lattes, Ensérune), que els espais no construïts són rars i exigus, els poblats ibèrics presenten sovint grans espais lliures de construcció. Aquests espais estan situats bé al mig del poblat (en el cas dels poblats tancats, vegeu *supra*), bé a la perifèria (per exemple, a La Bastida). No obstant això, res no indica que aquests terrenys indefinits fossin places públiques, amb una funció política o religiosa. D'una banda, aquestes places no posseeixen cap habilitació arquitectònica particular: es defineixen per una absència de construcció. D'altra banda, la superfície és inversament proporcional a les dimensions i a la complexitat urbanística de l'aglomeració. A Anseresa, modest nucli de l'interior, l'espai no construït avantatja l'espai construït, mentre que Ullastret, jaciment protourbà del litoral, no presenta més que migrats espais lliures. De fet, a la majoria dels casos, la funció essencial dels espais no construïts dels poblats ibèrics devia ser la d'arrecar el bestiar durant la nit.

Finalment, les úniques estructures col·lectives que van tenir un paper important en els poblats ibèrics són els dispositius utilitaris, relacionats amb la defensa o l'aprovisionament de la comunitat. N'evocaré tres: les fortificacions, les cisternes i els graners.

Les fortificacions

Se sap que la gran majoria dels hàbitats ibèrics estaven proveïts d'una muralla. Les fortificacions ocupen, doncs, de fet, el primer lloc entre les obres col·lectives dels ibers i mereixen, per això, una atenció molt particular. A manca de més espai, m'accontentaré aquí resumint algunes conclusions del meu estudi de conjunt sobre les fortificacions ibèriques (MORET, 1994). La construcció d'un recinte fortificat requereix en tots els casos la mobilització d'una mà d'obra nombrosa; implica necessàriament una organització col·lectiva i, per consegüent, l'existència d'una estructura social forta.

Però convé distingir diversos nivells en aquest compromís col·lectiu. El grau més baix està representat per muralles lineals, desproveïdes d'obres de flanqueig i no estan estructuralment lligades a l'hàbitat. Carsac, Peñón de la Reina i Cerro de Cabezuels, al Bronze final; Covalta i Coimbra del Barranco Ancho, a l'època ibèrica, en són els exemples més representatius. Aquestes muralles no requerien cap planificació; la tria del traçat estava únicament guiada per la topografia del lloc i llur construcció podia precedir o seguir indistintament la de l'hàbitat.

La segona categoria és la dels poblats tancats i, més àmpliament, de totes les muralles a les quals van a adossar-se les cases del poblat. En aquest cas, el més freqüent en el món ibèric, es presenta una planificació; la muralla i les cases que l'envolten estan concebudes com un tot orgànic, de manera que les teulades-terrat de les cases poden servir de camí de ronda. Es pot veure també que l'esquema de poblat tancat, que multiplica les parets mitgeres i que fa mantenir a la muralla el paper de mur de fons de les cases, permet de reduir molt sensiblement els costos de construcció, en una proporció del 20% en relació amb un esquema urbanístic en el qual les cases estan aïllades de la muralla i separades les unes de les altres.

La tercera categoria és molt més reduïda. Comprèn les fortificacions complexes de la façana mediterrània, Ullastret, Turó del Montgròs, Castellet de Banyoles i alguns grans jaciments protourbans andalusos com ara el de Torreparedones. Aquests programes arquitectònics demanaven, com en el cas precedent, una planificació prèvia, però la volada de llur concepció i la complexitat de llur realització exigien, d'altra banda, una organització rigorosa de l'obra, sota la direcció d'un mestre d'obra competent. Ens trobem, doncs, amb un cas excepcional, que ens permet de considerar l'existència d'una elit social i política capaç de concebre, de comandar i de fer realitzar aquests programes ambiciosos.

Les cisternes

La cisterna col·lectiva és una de les rares expressions conegudes, en el món ibèric, d'una gestió comuna dels recursos naturals. El principi de la cisterna col·lectiva es coneix a la península Ibèrica des del Bronze mitjà. Les excavacions de Fuente Álamo (Cuevas de Alzamora, Almeria) n'han lliurat un exemple remarcable. Situada al centre del poble, aquesta cisterna tenia una capacitat de 80 m³; de forma irregular, estava recoberta d'un arrebossat argilós impermeable (SCHUBART et al., 1986, 37). Les cisternes del Bronze final i de la primera Edat del Ferro, localitzades sobretot a la vall de l'Ebre, són d'un tipus molt semblant. La més antiga és la de Zafranales (Fraga, Osca), datada de la transició BFI-BFII. És una cavitat de forma oval (3,2 x 2,2 m.) poc profunda i l'alçada de les parets estava reforçada per blocs sense escairar amb un lligam d'argila fina (RODANÉS i MONTÓN, 1990, 43 i 47). En els jaciments una mica més recents de Cabezo de Monleón i de Zaforas (Caspe, Saragos-

sa), els dispositius descoberts són encara més simples: eren excavacions irregulars, *obertes* al centre del poble, on convergien les aigües d'escolament. Finalment, les cisternes de la primera Edat del Ferro han estat assenyalades per Junyent (1989, 99) a Regal de Pídola (Tamarit de Llitera, Osca) i al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Lleida).

Aquesta fórmula, primitiva però eficaç, va tenir una llarga continuïtat en tot el nord-est d'Espanya. Als segles V i IV és present a molts jaciments de la regió del Baix Segre: Jebut, Pilaret de Santa Quitèria i Roques de Sant Formatge. Les cisternes de Santa Quitèria i de Sant Formatge han estat datades precisament de la fi del segle V. La de Santa Quitèria reproduceix de manera gairebé exacta la forma de la de Zafranales, un mig mil·lenni més antiga però distant només alguns quilòmetres: planta oval, cavitat molt excavada, parament de blocs (MAESTRO, 1992, 140 i fig. 1). Les cisternes de Jebut i de Santa Quitèria estaven alimentades per canals d'adducció, al llarg dels carrers del poblat. Una disposició similar, però en miniatura, es retroba, al segle III, en el minúscul poblat de Puig Castellet (Lloret de Mar, Girona). Dues cavitats foren excavades al centre del recinte. La primera servia de dipòsit de decantació; el sobreexidor s'escolava a la segona, on els habitants podien recollir una aigua depurada (PONS et al., 1989, 215). En tots els casos precedents, la cisterna col·lectiva, en posició mediana al centre de l'aglomeració, apareixia com un corol·lari lògic del concepte urbanístic del poblat tancat, l'organització del qual és fonamentalment centrípet.

El segon poblat de San Antonio de Calaceite (Terol) ofereix una variant original d'aquest tipus de cisterna. La tècnica és la mateixa (una fossa irregular construïda de manera basta allà on la roca no pot ser directament utilitzada), però la disposició canvia: la cisterna, descentrada, de dalt a baix i al límit de l'habitat, presenta una forma allargada que li permet de tenir una segona funció, la de fossa defensiva.

A la segona Edat del Ferro, es construeixen sistemes de captació de l'aigua cada vegada més complexos en grans poblats del Llevant i del Nord-est. Comporten grans xarxes de canals d'adducció que aboquen generalment a diversos dipòsits.

Al Llevant, hom n'ha localitzat a la Bastida, a Castellar de Meca i al Cigarrallejo, però només han estat correctament descrits a Covalta, on un sistema dens i complex de canals de derivació i de petits col·lectors alimentava moltes grans cisternes curiosament situades *extra muros*. Aquest conjunt, que denota una remarcable planificació col·lectiva, data probablement del segle IV. A Catalunya no és fins a partir del segle III que apareixen les cisternes de planta regular, rectangulars o biabsidals, amb parets verticals curosament aparellades i sovint cobertes d'un arrebossat de morter hidràulic. La difusió d'aquest tipus de cisternes ha estat atribuïda a la influència d'Empúries. Les més antigues són les del Turó del Vent (Llinars del Vallès) i d'Ullastret. La cisterna del Turó del Vent, que podia contenir 450.000 litres d'aigua, estava alimentada al segle III per un canal de

150 m de llarg, excavat a la roca (BOSCH et al., 1986, 128-129).

Anotem per acabar que les cisternes són molt més rares al sud de França, potser perquè les condicions climàtiques no són tan extremes com a la vall de l'Ebre o al Sud-est d'Espanya. Només es poden citar dos jaciments proveïts de cisternes col·lectives: la Cloche, prop de Marsella (CHABOT, 1992) i Ensérune. Però es tracta, en tots dos casos, de construccions molt tardanes, dels segles II o I abans de la nostra era.

Els graners

Les estructures col·lectives destinades a l'emmagatzematge de llavors han estat identificades en molts poblats ibèrics de la segona Edat del Ferro. Són edificis rectangulars dividits en estrets compartiments per envans transversals paral·lels, que devien aguantar un empostissat sobreaixecat amb la finalitat de protegir el gra contra la humitat del sòl. Tres estructures d'aquest tipus han estat excavades a la Moleta del Remei (Alcanar, Tarragona), en un nivell de la fi del segle V o començament del IV (GRÀCIA et al., 1988, 25-26). Aquests graners estan repartits a l'entorn de la plaça que ocupa el centre del poblat. Es pot suposar que cadascun pertanyia a un grup de famílies establertes a les cases que tenien al davant. Els excavadors de la Moleta han assenyalat l'existència de construccions del mateix tipus a la Torre de Foios (Lucena, Castelló) i a la Illeta dels Banyets (Campello, Alacant). Jo afegiria a aquesta breu llista un quart jaciment pre-romà, la Balaguera (Puebla Tornesa, Castelló), on una construcció força semblant ha estat interpretada equivocadament com la base d'una torre de defensa (JORDÀ, 1952, 285 i fig. 2).

Aquests graners amb empostissat aixecat són, no obstant això, excepcionals. En el cas més freqüent, cap estructura especialitzada no està reservada a l'emmagatzematge del gra. Anàlisis arqueològiques molt acurades de la distribució del material en petits poblats tancats, sobretot al Puntal dels Llops (BERNABEU et al., 1986), han demostrat que habitacions absolutament semblants a les altres habitacions del poble, tant per la planta com per la disposició, podien haver servit de graners o, més generalment, de llocs d'emmagatzematge. Tornem a la nostra constatació inicial: les formes de l'arquitectura domèstica ibèrica són massa estandarditzades, massa poc diferenciades perquè permetin, per elles mateixes, una identificació precisa de les activitats que hi tenien lloc.

ABSTRACT

Aspects of the development of settlements in the Iberian area

This paper discusses some of the most original architectural features of the Iron Age habitat in the Iberian area

(Western Languedoc, Catalonia, Lower Aragon, Levante and Andalusia). The building material was commonly sun-dried mud brick. Its use goes back to the Bronze Age, prior to the first Phoenician and Greek contacts. Concerning house planning, the quadrangular layout of houses became predominant by the VIIth century. The Mediterranean house type, with several rooms and a central courtyard, is frequently found in the South, but is very rare in the East and the North. In the latter areas, the prevailing form is a rectangular, elongated house, either unicellular or divided into two rooms. Three major settlement patterns may be distinguished. 1/ Loose non-aggregated settlements, representing an archaic state that survives in mountainous areas of Levante and Languedoc. 2/ «Closed villages», i.e. tiny groups of houses clustered inside an enclosure wall. They prevail in Levante and the north west and presumably derive from a Bronze Age type. 3/ Complex and regularly planned settlements, with proto-urban features. They are most common in the South: in the East and in the North, they are restricted to the coast. Finally, three examples of community facilities are observed: fortifications, collective cisterns and stone-built granaries.

RESUMEN

Algunos aspectos del desarrollo del hábitat organizado en el área Ibérica

El artículo repasa algunos de los más originales aspectos arquitectónicos de la Edad del Hierro en el área Ibérica (Languedoc occidental, Cataluña, bajo Aragón, Levante y Andalucía). En relación a los materiales de construcción, se pone énfasis en los adobes. Su uso se remonta a la Edad del Bronce, anterior a los primeros contactos Fenicios y Griegos. En relación a la organización de las casas, la distribución cuadrangular se confirma como la predominante en el siglo sexto. La casa mediterránea tipo, con diversas habitaciones y un patio central, se encuentra a menudo en el Sur, pero es muy rara en el Este y en el Norte. En las últimas zonas, la forma dominante es una casa alargada rectangular, bien unicelular o dividida en dos habitaciones. Se pueden diferenciar tres patrones de asentamiento principales: 1/ Asentamientos no organizados abiertos, que representan un estado arcaico que sobrevive en zonas de montaña del Levante y del Languedoc. 2/ «Poblados cerrados», por ejemplo pequeños grupos de casas agrupados en el interior de una muralla. Predominan en la zona del Levante y en el Noroeste y presumiblemente derivan de un tipo de la Edad del Bronce. 3/ Asentamientos planificados complejos y regulares con características protourbanas. Son más característicos en el Sur; en el Este y en el Norte están limitados a la costa. Finalmente se presentan tres ejemplos de estructuras: fortificaciones, cisternas colectivas y graneros contruidos con piedra.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABAD CASAL, L. i SALA SELLÉS, F. (1993) *El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*. València: Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de trabajos varios, 90.
- ALMAGRO GORBEA, M. i DOMÍNGUEZ DE LA CONCHA, A. (1988-1989) «El palacio de Cancho Roana y sus paralelos arquitectónicos y funcionales», *Zephyrus*, XLI-XLII, pp. 339-382.
- ARCEJIN, P.; DEDET, B. i SCHWALLER, M. (1992) «Espaces publics, espaces religieux protohistoriques en Gaule méridionale», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, pp. 181-242.
- AUDOUZE, F. i BUCHSENSCHUTZ, O. (1989) *Villes, villages et campagnes de l'Europe celtique*. Paris: Hachette.
- BELARTE, M.C.; MASCORT, M.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1991) «El yacimiento del Barranc dels Gafols, Ginestar, Ribera d'Ebre: un modelo protohistórico de colonización agrícola», *Bulletí Arqueològic*. Tarragona, 13, pp. 55-67.
- BERNABEU, J.; BONET, H.; GUÉRIN, P. i MATA, C. (1986) «Análisis microespacial del poblado ibérico del Puntal dels Llops (Olcou, Valencia)», *Arqueologia Espacial*, 9, pp. 321-337.
- BONET, H. i MATA, C. (1991) «Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano», dins *Fortificacions: la problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)*. Simposi Internacional d'Arqueologia Ibérica, Manresa 1990. Manresa, pp. 11-35.
- BOSCH, J. et al. (1986) «Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)», *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*. Barcelona, pp. 121-132.
- BURILLO, F. i PICAZO, J. (1991) «Informe de la excavación arqueológica realizada en el poblado de La Hoya Quemada (Mora de Rubielos, Teruel). Campaña de 1987», *Arqueologia Aragonesa 1986-1987*. Zaragoza, pp. 107-110.
- CAMPMAYÓ, P. (1983) *Le site protohistorique de Llo, P.-O.* (Mémoires du Centre d'Études Préhistoriques Catalanes, 2). Perpinyà.
- CARDENETE, R. et al. (1991) «Excavaciones arqueológicas de urgencia en el solar de la calle Costanilla Torre del Oro, s/n. Carmona (Sevilla)», *Anuario Arqueológico de Andalucía - 1989*, III, pp. 563-574.
- CAVATRUNCI, C. (1991) «Cajamarquilla, un centro urbano de la costa central», dins *Los Incas y el antiguo Perú*, catàleg de l'exposició. Madrid, I, pp. 352-363.
- CHABOT, L. (1992) «La citerne collective du village de La Cloche, Les Pennes-Mirabeau (B.-du-Rh.)», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, pp. 126-130.
- DEDET, B. (1990) «Une maison à absides sur l'oppidum de Gailhan (Gard) au milieu du Ve siècle av. J.-C. La question du plan absidial en Gaule du Sud», *Gallia*, 47, pp. 29-55.
- FERNÁNDEZ JURADO, J.; RUFETE, P. i GARCÍA, C. (1991) «Análisis y definición de la cultura tartésica según Tejada la Vieja y Huelva», *Anuario Arqueológico de Andalucía 1989*, II, pp. 237-247.
- GENERA, M. (1987) «Notas sobre 'urbanismo' y elementos de construcción en asentamientos preibéricos del Sudeste de Catalunya: El Puig Roig del Roget, El Masroig», dins *XVIII Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, pp. 651-660.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1989) «Últimas aportaciones de las excavaciones realizadas en La Peña Negra, 1983-1987 al Bronce Final y Hierro Antiguo del Sudeste y País Valenciano», dins *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, I. Saragossa, pp. 467-475.
- GRÀCIA, F.; MUNILLA, G. i PALLARÉS, R. (1988) *La Moleta del Remei, Alcanar - Montsià. Campañas 1985-1986*. Tarragona.
- GUST, F. i OLIVER, A. (1989) «El hábitat de época ibérica en el valle inferior del Ebro y comarcas de Castellón de la Plana», dins *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire* (Arles, 1989). Pré-actes. Aix-en-Provence, pp. 85-88.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1952) «El poblado ibérico de La Balaguera. Resultado de la primera campaña de excavaciones, 1950», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII, pp. 267-296.
- JUNYENT, E. (1989) «La evolución del hábitat en la Catalunya occidental durante la Edad del Bronce, primera Edad del Hierro y época ibérica», dins *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire* (Arles, 1989). Pré-actes. Aix-en-Provence, pp. 95-105.

LÓPEZ PRECIOSO, F.J. (1993) «El Castellón (Hellín y Albatana) y el Bronce Final Inicial en Albacete», dins *Jornadas de arqueología albacetense en la Universidad Autónoma de Madrid*. Madrid, pp. 57-82.

MAESTRO ZALDIVAR, E. (1992) «La época ibérica», dins *Fraga en la antigüedad*. Fraga, pp. 133-146.

MONTÓN BROTO, F.J. (1992) «Las edades del Bronce y Hierro», dins *Fraga en la antigüedad*. Fraga, pp. 87-132.

MORET, P. (1991) «Les fortifications de l'âge du fer dans la Meseta espagnole: origine et diffusion des techniques de construction», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 27 (1), pp. 5-42.

MORET, P. (1994) *Les fortifications ibériques, de la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*. Madrid, Casa de Velázquez, en premsa.

NICKELS, A. (1989) «La Monédière à Bessan (Hérault). Le bilan des recherches», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 12, pp. 51-119.

PEZIN, A. (1992) «Le Port (Salses)», *Bilan scientifique 1991*. Montpellier, Service Régional de l'archéologie, pp. 95.

PONS, E.; MAYA, J.L. i BUXÓ, R. (1989) «Hábitat y estructuras domésticas durante el final de la Edad del Bronce en el norte y oeste de Catalunya», dins *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire* (Arles, 1989), Pré-actes. Aix-en-Provence, pp. 31-35.

PONS, E.; LLORENS, J.M. i TOLEDO, A. (1989) «Le hameau fortifié du Puig Castellet à Lloret de Mar (Girona, Espagne). Un bilan des recherches», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 12, pp. 191-222.

PI, M. (1990) *Culture, économie et société protohistoriques dans la région nîmoise*. Col·lecció de l'École Française de Roma, 131, Roma.

RODANÉS, J.M. (1991) «Investigaciones arqueológicas en el Bajo Cinca: campañas de excavación de 1989/1990 en el poblado de la Edad del Bronce de Masada de Ratón (Fraga, Huesca)», *Bolskan*, 8, pp. 165-197.

RODANÉS, J.M. i MONTÓN, F.J. (1990) *Los yacimientos de la Edad del Bronce de Masada de Ratón y Zafranales (Fraga, Huesca). Estado actual de la investigación*. Fraga.

ROS SALA, M.M. (1989) *Dinámica urbanística y cultura material del Hierro Antiguo en el valle del Guadalentín*. Murcia.

RUIZ ZAPATERO, G.; LORRIO, A. i MARTÍN, M. (1986) «Casas redondas y rectangulares de la Edad del Hierro: aproximación a un análisis comparativo del espacio doméstico», *Arqueología Espacial*, 9, Terol, pp. 79-100.

RUIZ, A. i MOLINOS, M. (1993) *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Barcelona: Crítica.

SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1992) *El poblado ibérico de l'Alorda Park, Calafell, Baix Penedès* (Exc. Arq. a Catalunya, 11). Barcelona.

SCHUBART, H.; ARTEAGA, O. i PINGEL, V. (1986) «Fuente Álamo. Vorbericht über die Grabung 1985 in der bronzezeitlichen Höhensiedlung», *Madridrer Mitteilungen*, XXVII, pp. 27-63.

SOLIER, Y. (1992) «L'occupation des Corbières à l'Age du fer. Habitats et mobiliers», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, pp. 327-389.

SOPENA, M.C. i RODANÉS, J.M. (1992) «Excavaciones arqueológicas en el Tozal de Macarullo (Estiche, Huesca). Informe preliminar», *Bolskan*, 9, pp. 117-132.

VICENTE REDÓN, J. (1982) «Cabezo del Cuervo (Alcañiz)», *Teruel*, 68, pp. 243-252.

VILLASECA, F. i GARRIDO, A. (1991) «Resultados de los trabajos de prospección con sondeos y levantamiento topográfico del yacimiento arqueológico: 'Cerro del Castillo o Castillejos de Alcorrín'. Manilva - Málaga», *Anuario Arqueológico de Andalucía 1989*, III, pp. 360-364.

Notes

1. Amb la finalitat d'alleugerir el text, només mencionarem les referències bibliogràfiques posteriors a 1985. Les publicacions més antigues són fàcilment accessibles a partir de manuals de síntesi de recent publicació, principalment Ruiz i Molinos, 1993.

2. Entenem per «toves» els rajols de fang cru paral·lelepípedes, fabricats amb motlle i assecats al sol, de dimensions estandarditzades.

Pierre Moret és responsable d'investigació al CNRS (Centre d'Archéologie Antique Méridionale, Toulouse). La seva tesi doctoral ha estat centrada en les fortificacions ibèriques a l'Edat del Ferro (1992). Participa a les excavacions arqueològiques del jaciment ibèric de Santa Pola (Alacant) i les seves recerques actuals estan centrades en les fortificacions aïllades i les granges fortificades de l'època republicana.

(Títol original: «Quelques aspects du développement de l'habitat organisé dans l'aire ibérique. Traducció de Ramon Buxó i Capdevila i Dolors Martínez i Batlle).